

Makale Künyesi (Araştırma): Sarıkaya, Y. (2020). Türkmen Türkçesinde ek-fiil ve Türkiye Türkçesinden farklı işlevlerde kullanımı. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 173-193.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE EK-FİİL VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FARKLI İŞLEVLERDE KULLANIMI

Yakup SARIKAYA¹

ÖZET

Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılan biçim birimlerden bazıları ve ek-fiilin bazı çekimleri Türkiye Türkçesinden farklıdır. Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak *i-* (idi, imiş) ve *-Dir* ekleri kullanılmaktadır. Bu eklerin yanı sıra, ek-fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde ikinci bir tür olarak “*eken*” veya “*ekeni*” sözcüğü kullanılmaktadır. Ayrıca, *-ka/-kâ* zarf-fiil eki, Türkmen gramerlerinde ek-fiil eklerinden biri olarak yer almaktadır. *-ka/kâ* zarf-fiil eki, bu lehçede iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girmektedir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmen Türkçesinde *-Dir* bildirme eki ek-fiilin şimdiki zaman çekiminde bütün şahıslarda kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesi gramerlerinde ek-fiilin şart çekimi yer almamaktadır. Çünkü bu lehçede ek-fiilin şart çekimi ve şart birleşik çekimleri *i-* ek-fiilinin kullanıldığı morfolojik yapıda değil, yardımcı fiilinin kullanıldığı sentaktik yapıda ifade edilmektedir. Bu lehçede ek-fiiller, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bazı işlevlerde kullanılmaktadır. Öncelikle, Türkmen Türkçesinde *i-* ek-fiili, isim ve geçici isimlerden sonra *-dK* sıfat-fiilinin getirildiği *-(i-)dK* yapısında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi için arkaik sayılan bu yapı, yalnız Eski Anadolu Türkçesi ve erken Osmanlı metinlerinde “*idük*” şeklinde kullanılmıştır. İkinci olarak, Türkmen Türkçesinde *-Dir* bildirme eki “*ve*” bağlacı işlevinde de kullanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkmen Türkçesi, ek-fiil, *i-* ek-fiili, *-Dir* bildirme eki, *-ka/-kâ* zarf-fiil eki, *-(i-)dK* yapısı.

¹ Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. sarikayakup@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-8654-701X>

COPULATIVE VERB IN THE TURKMEN TURKISH AND ITS USE IN DIFFERENT FUNCTIONS FROM TURKEY TURKISH

ABSTRACT

Some of the morphemes and its conjugations, that are used as copulative verb in Turkmen Turkish, are different from Turkey Turkish. In Turkmen Turkish, *i-* (idi, imiş) and *-Dİr* suffixes are used as copulative verb. In addition to these, the word “*eken*” or “*ekeni*” is used as a second type in the learned past tense conjugation of the copulative verb. Additionally, the gerund suffix *-ka/-kä* is located as one of copulative verb suffixes in the Turkmen grammars. In this dialect, the gerund suffix *-ka/-kä* is conjugated with possessive origin personal suffixes. In Turkmen Turkish, unlike Turkey Turkish, the copula suffix *-Dİr* is used in all persons in the present time conjugation of the copulative verb. The conditional conjugation of copulative verb is not included in Turkmen grammars. Because in this dialect, this conjugation of nouns and conditional compound conjugation is expressed not in the morphological in which the copulative verb *i-* is used, but in the syntactical in which the auxiliary verb *bol-* is used. In this dialect, the copulative verbs are also used in functions not used in Turkey Turkish. Firstly, the copulative verb *i-* is also used in *-(i-)dİK* structure, after nouns or temporary nouns with adjective verb suffix *-dİK*, in the formulation of nouns or temporary nouns + *-(i-)dİK* adjective-verb suffix. This structure is archaic for Turkey Turkish and it is used as “*idük*” only in Old Anatolian and early Ottoman Turkish manuscripts. Secondly, the copula suffix *-Dİr* is also used in Turkmen Turkish in the function “and” conjunction.

Keywords: Turkmen Turkish, copulative verb, the copulative verb *i-*, the copula suffix *-Dİr*, the gerund suffix *-ka/-kä*, *-(i-)dİK* structure.

GİRİŞ

Türkiye Türkçesi gramerlerinde özden fiil, cevher fiil, cevherî fiil, isim fiili, ek eylem, imek fiili gibi birbirinden farklı terimlerle adlandırılan ek-fiil, Eski Türkçedeki *er-* “olmak” fiilinin *er-* > *ir-* > *i-* değişimiyle ekleşmiş biçimidir.

Korkmaz’a göre bu fiil günümüzde her ne kadar *i-* (imek) şeklinde adlandırılıyorsa da, tek başına bir anlamı yoktur ve asıl fiiller gibi yalnız başına kullanılmaz. Ayrıca *i-* ek-fiili yapım ekleriyle genişletilemediği için isim veya fiil gövdeleri de oluşturamaz. Bu ek varlığını ancak *i-di*, *i-miş*, *i-se* gibi zaman ekleriyle ortaya koymaktadır (2009, s. 702).

Ek-fiilin, isim soylu kelimelere gelerek onların fiil gibi kullanılmalarını sağlama ve basit zamanlı fiillerin birleşik çekimlerini yapma görevleri vardır.

Ek-fiilin birinci görevi, isim soylu kelimeleri fiil durumuna getirmek, onların fiil gibi kip ve şahıs ekleriyle çekimlenmelerini sağlamaktır. Ancak ek-fiilin öteki fiil zamanlarından farklı olarak bildirme niteliğinde yalnızca dört kipi bulunmaktadır. Bunlar, geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kipleridir.

Ek-fiilin geniş zaman kipinin çekiminde, birinci ve ikinci şahıslarda, bugün tamamen düşmüş geniş zaman ekli er- yardımcı fiilinin şahıs ekleri, üçüncü şahıslarda ise geniş zaman ekli tur-yardımcı fiilinden ekleşmiş -Dir/-DUr ekleri kullanılmaktadır:

Ek-fiilin geniş zaman kipi Eski Türkçedeki *er-ür-men*, *er-ür-sen* vb. geniş zaman çekimindeki er- yardımcı fiili ile geniş zaman gösteren -ür ekinin birbirleriyle kaynaşarak eriyip kaybolması ve çekimde şahıs gösteren -men, -sen zamirlerinin de bir ek kalıntısı hâlinde devamı ile oluşmuştur. Bugün birinci ve ikinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde adları fiilleştiren ekler, eski çekimli fiillerdeki eklerin kalıntısı olan zamir kökenli eklerdir. i- fiilinin geniş zamanın üçüncü şahıs çekimlerinde başka bir ek kullanılır. Bu ek de yine Eski Türkçedeki *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden *tur-ur > dur-ur > -Dir/-DUr* değişimine uğramış *-Dir/-DUr* ve *-Dir-lAr/-DUr-lAr* (<-dur-ur-lar < -tur-ur-lar) ekleridir (Korkmaz, 2009, s. 703).

Korkmaz'a göre, geniş zaman kipi aynı zamanda şimdiki zaman kavramını da içine aldığından bu eklerin yardımcı fiil kanalı ile adlarla birleşen çekimi, aynı zamanda şimdiki zamanı karşılayan birer bildirme eki niteliğindedir. Bundan dolayı adlara gelen kişi ekleri "bildirme ekleri" diye adlandırılmıştır (2009, s. 703).

Ek-fiilin geniş zaman çekiminde kullanılan bildirme ekleri şunlardır:

Teklik Çekimi

1. Şahıs: *-Im/-Um*
2. Şahıs: *-sIn/-sUn*
3. Şahıs: *-Dir/-DUr*

Çokluk Çekimi

1. Şahıs: *-Iz/-Uz*
2. Şahıs: *-sInIz/-sUnUz*
3. Şahıs: *-DirIAr/-DUrIAr*

-Dir/-DUr, -DirIAr/-DUrIAr bildirme ekleri, tıpkı i- ek-fiili gibi eklendiği isim ve isim soylu kelimeleri yargı bildiren birer yüklemle dönüştürmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde -Dir/-DUr bildirme ekinin isim çekimi dışında görevleri de vardır. Korkmaz'a göre bu ek, ek-fiilin geniş zaman kipinin çekimi dışında çekimli fiillerin sonuna

gelerek onlara kesinlik, pekiştirme, beklentiyi güçlendirme, tahmin gibi değişik anlamlar kazandırmakta ve onları zarfa dönüştürmektedir (2009, s. 726-729).

Bu görevlerden ilki “kesinlik bildirme” görevidir. –Dir/-DUr bildirme eki, çekimli fiillerin duyulan geçmiş zaman, –mAktA ekiyle oluşturulan şimdiki zaman ve gelecek zaman kiplerinin üçüncü şahıs teklik ve çokluk şekillerine geldiğinde, fiilin gösterdiği oluş ve kılışa “kesinlik” ve “pekiştirme” işlev ve anlamı katmaktadır: *suçlamaktadır, tamamlanacaktır vb.*

–Dir/-DUr bildirme ekinin “beklenti” ve “tahmin” görevi de vardır. Bu durumda bildirme eki bazı kiplerden sonra gelecek, bunlara, kullanım özelliklerine göre tahmin ve beklentiyi güçlendirme işlevi kazandırır: *işitmişindir, gelecektir vb.*

–Dir/-DUr bildirme eki Türkiye Türkçesinde zarflar da türetmektedir. Bu durumda ek gün, ay, hafta, yıl gibi zaman gösteren adların teklik ya da çokluk biçimleri üzerine gelecek “... zamandan beri” anlamı veren zarflar türetir: *iki yıldır, günlerdir, çoktandır vb.*

Ek-fiilin ikinci görevi, basit zamanların hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerini yapmaktır. Ancak Türkiye Türkçesinde bazı kiplerin birleşik çekimleri yoktur. Standart dilde emir kipinin hiçbir birleşik çekimi, istek ve şart kiplerinin şart birleşik çekimleri ile bilinen geçmiş zamanın rivayet çekimi kullanılmamaktadır.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE EK-FİİL VE ZAMANLARI

Türkmen gramerlerinde ek-fiil konusu “habarlık kategoriyası” veya “kem işlikler” adları altında geçmektedir.

Türkmen Diliniñ Grammatikası, Morfolojiya adlı çalışmada, Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak –di/-di, –dır/-dir, –miş/-miş, –ka/-kä ekleri ile *eken* sözcüğünün kullanıldığı, bunların eklendiği sözcüklere kattığı manalar bakımından gramerde ek-fiil adında özel kategori oluşturduğu ifade edilmektedir. Aynı yerde ek-fiillerin eklendiği isimleri fiilleştirerek bunların fiil gibi şahıs eklerini almalarını sağladığı, böylece cümle teşkil ederek haber bildirme yeteneğine sahip olduğunu gösterdiği, bu yüzden de ek-fiillerin Türk lehçelerinde “bildirme kategorisi” veya “bildirme ekleri” diye adlandırıldığı belirtilmektedir (Borcakov vd., 2000, s. 361-362).

Yukarıda görüldüğü gibi Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılmayan *eken* sözcüğü ile –ka/-kä eki de kullanılmaktadır.

Eken sözcüğü er- yardımcı fiilinden gelişen i/-e- ek-fiilinin –Gan sıfat-fiil ekli şeklindedir. Ek-fiil olarak kullanılan bu sözcük Çağataycadan Türkmen Türkçesine geçmiştir. *-ka/-kä* eki ise, sonundaki “n” ünsüzü farkıyla Türkiye Türkçesindeki *-(i)ken* zarf-fiilinin bu lehçedeki biçimidir.

Türkmen gramerlerinde (Azimov vd., 1974, s. 244-247; Borcakov vd. 2000, s. 425-449; Esenmedova, 2010, s. 296-299; Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 274-287) ek-fiiller içinde verilen *-ka/-kä* eki, Kara'nın *Türkmen Türkçesi Grameri*'nde zarf-fiil ekleri içinde yer almıştır. Bu çalışmada, *-ka/-kä* ekinin isim ve fiillere gelecek esas fiile eşlik eden ikinci derecede bir işi gösteren zarflar türettiği, Türkmen gramerlerinde zarf-fiiller bahsinde değil bildirme bahsinde ele alındığı, hem isim hem fiillere geldiği için oldukça işlek bir ek olduğu ve iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiği belirtilmiştir (2012, s. 102).

-ka/-kä ekinin Türkmen gramerlerinde zarf-fiil eki değil de ek-fiil eki olarak yer almasına, bugün düşmüş olsa da, i- ek-fiilini bünyesinde barındırması sebep olmuş olabilir.

Bu ekin, geldiği kelimeyi yüklemleştirme özelliği olmadığı için ek-fiiller içinde değerlendirilmesi doğru değildir. Bu ek, Türkiye Türkçesindeki *-(i)ken* zarf-fiili gibi, zarf-fiiller konusu içinde ele alınmalıdır. *-ka/-kä* ekinin *-(i)ken* zarf-fiilinin bir varyantı olduğu şu çekimlerdeki işlevinden de bellidir:

Teklik

okuvçıkam “ben öğrenciyken”

okuvçıkāñ “sen öğrenciyken”

okuvçıka “o öğrenciyken”

Teklik

işçikām “ben işçiyken”

işçikāñ “sen işçiyken”

işçikā “o işçiyken”

Çokluk

okuvçıkak “biz öğrenciyken”

okuvçıkāñız “siz öğrenciyken”

okuvçıkalar “onlar öğrenciyken”

Çokluk

işçikāk “biz işçiyken”

işçikāñız “siz işçiyken”

işçikāler “onlar işçiyken”

Ekin iki varyantı arasındaki tek kullanım farkı, *-(i)ken* zarf-fiili Türkiye Türkçesinde şahıs zamirleriyle çekimlenirken, *-ka/-kä* zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde, üçüncü şahıslar hariç, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesidir.

Kara'ya göre *-ka/-kä* zarf-fiil eki Türkmen Türkçesinde zaman bildiren zarf-fiil eklerinden biri olarak, kip ekli fiillerin yanı sıra, isimlere gelerek bunlardan *gızkañ* “sen kızken”, *kiçikäler* “onlar küçükken”, *oğlankam* “ben çocukken” örneklerinde olduğu gibi zarflar türetmektedir (2007, s. 278-279).

Häzirki Zaman Türkmen Dili, Morfologiya adlı çalışmada bu eklin ek-fiil olarak kullanılan “eken” sözcüğünden ekleştiği, kullanım ve ifade ettiği manalar bakımından diğer ek-fiillerden biraz farklı olduğu, hem isim hem fiillere gelerek çokluk ve şahıs eklerini alabildiği belirtilmiştir:

Çağdaş Türkmen dilinde ek-fiil olarak kullanılan *-ka/-kä* eklerinden *-ka* kalın, *-kä* ince ünlüli kelimelere gelmektedir. *eken* ek-fiilinden kısalık oluşmuş *-ka/-kä* eki, kullanılışı ve ifade ettiği manalar bakımından diğer ek-fiillerden belli derecede ayrılır. Bu ek-fiilin oluşumu şöyle olmuştur: *er/-ir- + -kan/-ken/(-kin)* sıfat-fiil eki > *erkan/erken/(irkin)* > *ekan/eken/(ikin)* > *-kan/-ken/-kin* > *-ka/-kä*. Bu ek—fiilin geldiği sözcükler, çokluk ve şahıs eklerini alabilirler. –IAr çokluk eki isimlere genellikle *-ka/-kä* ekinden önce (atlılarka, işçilerkä vb.), fiillere ise bu ekten sonra (baryarkalar, gelyärkäler vb.) getirilmektedir (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 230-231).

-ka/-kä eki ile ilgili yukarıdaki bilgi hemen hemen aynı ifadelerle Türkmen gramerlerinde tekrar edilmektedir. Yani *-ka/-kä* ekinin Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılan “eken” kelimesinden ekleştiği ifade edilmektedir. Ancak bu doğru değildir. Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılan “eken” kelimesi, yukarıda belirttiği gibi, *i/-e-* fiilinin *-kan/-ken* sıfat-fiil ekli şeklindedir. Bu yapı, Çağatay sahasında *-mş* sıfat-fiilinin zamanla yerini –GAn sıfat-fiiline bırakması sonucu oluşmuş ve buradan Türkmen Türkçesine geçmiştir. Oysa Türkmen Türkçesi gramerlerinde ek-fiiller içinde verilen *-ka/-kä* zarf-fiil ekidir ve *er-ken* (zarf-fiil eki) > *eken* > *iken* > *-ken* > *-ka/-kä* gelişimi sonucu oluşmuştur. Dolayısıyla ek-fiil olarak kullanılan “eken” sözcüğü ile *-ka/-kä* eki arasında, ikincisinde düşmüş olsa da, bünyelerinde *i/-e-* ek-fiilini taşımaları dışında benzerlik yoktur.

Türkmen Dilinin Grammatikası, Morfologiya adlı gramerde, diğer Türkmen gramerlerinden farklı olarak *-ka/-kä* ek-fiilinin sıfat-fiil ekli “eken” sözcüğünden ekleştiğini öne sürenlerin H. Baylıyev, G. Ballıyev ve A. Hociyev gibi konu üzerinde çalışan bazı dilciler olduğu belirtilmiştir (Borçakov vd. 2000, s. 381). Bu ifadeden *-ka/-kä* ekinin ek-fiil görevinde kullanılan “eken” sözcüğünden geldiği görüşünün Türkmen dilcileri arasında kesin olarak kabul görmediği anlaşılmaktadır.

Aynı çalışmada, *-ka/-kü* ekinin, isimlerle birlikte kullanıldığında bir şeyin aslını, geçmişteki durumunu belirttiği, isim cümlesinin soru şekline geldiğinde hayret ve şüphe anlattığı, şimdiki zaman fiillerinden sonra hareketin zamanını bildirdiği, geçmiş ve gelecek zaman fiillerinden sonra tahmin ve şüphe ifade ettiği belirtilmiştir (Borcakov vd. 2000, s. 382).

Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi'nde *iken ~ -ken* ekinin *i-* ek-fiilinin zarf biçimi olduğu, *i-* ek-fiili Eski Türkçede *er-* ses yapısında olduğundan ekin yapısının geniş zamanlı *er-ür-ken > iken* gelişmesine bağlandığı belirtilmektedir. Aynı yerde *i-* ek-fiilinin eriyip kaybolmasıyla *-ken* şeklinde karşımıza çıkan ekin, yalnız isimlere gelecek birleşik fiiller yapmakla kalmayıp, fiillerle birleşerek bir takım birleşik çekim kalıpları oluşturduğu, zaman ve tarz bildiren zarflar yaptığı, ancak bu ekin bazı kiplere getirilmediği ifade edilmektedir (Korkmaz, 2009, s. 1014). Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde – (i)ken zarf-fiili bazı kip eklerinden sonra gelecek birleşik çekim kalıpları oluşturmaktadır. Ancak bu şekiller ek-fiilin kullandığı hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerindeki gibi ifadeyi yüklemleştirmeyip sadece zaman ve tarz anlatan zarflar türetmektedir. Bu nedenle Türkiye Türkçesi gramerlerinde –(i)ken zarf-fiiliyle yapılmış birleşik çekim kalıpları birleşik kipler içinde yer almaz.

Zarf-fiil ekleri sıfat-fiiller gibi zaman bildirebilirler. Ancak eklendikleri kelimeyi yüklemleştirme özellikleri yoktur. Bu nedenle Kara'nın hazırladığı *Türkmen Türkçesi Grameri*'nde *-ka/-kü* eki, Türkmen gramerlerinin aksine, ek-fiil olarak değil zarf-fiil eki olarak yer almıştır (2012, s. 119-122). Bu çalışmada da aynı sebeple *-ka/-kü* ekine ek-fiil ekleri ve ek-fiilin zamanları içinde yer verilmemiştir.

Ek-fiilin çekimleri konusunda da iki lehçe arasında farklılıklar vardır. Kara'nın çalışmasında Türkmen Türkçesinde ek-fiilin “şimdiki zaman, bilinen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman” olmak üzere üç zamanı bulunduğu ifade edilmiştir (2012, s. 109).

Görüldüğü gibi bu gramerde ek-fiilin şart çekimine yer verilmemiştir. Çünkü bu lehçede, isimlerin şart çekimi ve fiillerin şart birleşik çekimleri *i-* ek-fiiliyle değil, *kesel bolsa* “hastaysa”, *gelcek bolsa* “gelecekse” örneklerinde olduğu gibi *bol-* “ol-” yardımcı fiiliyle yapılmaktadır.

Türkmen Dilinin Grammatikası, Morfolojiya adlı gramerde *bol-* fiilinin şart ekli şeklinin, şart ekini doğrudan kabul etmeyen sıfat-fiil, zarf-fiil, gereklilik kipi ekli bazı fiil şekilleri ile isimlere şart manası vermek için getirildiği belirtilip şu örnekler verilmiştir:

Ol yiğit meni *söyän bolsa*, hökman tapar. “O yiğit beni sevmiş olsa (sevmişse), mutlaka bulur.” İhlis goşunı yurda *gadam bascak bolsa*, biziň gelcegimiz patışa dövrüne garañda-da has pacıgaly görünyär. “İngiliz ordusu yurda ayak basacak olursa (basarsa), geleceğimiz Çarlık döneminden de facialı (karanlık) görünüyor.” Eger *barmalı bolsa*, til kakarsıñ. “Eğer gidecek olursa, telefon edersin.” Obañz *bagsıdan dolı bolsa*, onda bize gelmek hem gerek däl ekeni. “Köyünüz ozan(la) doluyrsa, o zaman bizim gelmemize gerek yokmuş.” Can *sag bolsa*, başgasıñıñ bir zadı bor. “Can sağsa (sağ olsa, sağ ise), başkasının bir şeyi olur.” (Borcakov vd. 2000, s. 281)

Türkçede bol- fiilinin –sA ekiyle birlikte bazı durumlarda ek-fiil işlevinde kullanılabildiğini gösteren bir çalışma bulunmaktadır. Özalan’ın çalışmasında Türk lehçelerinde bol- yardımcı fiilinin cevheri fiil işlevini yerine getiren bir şekil olarak kullanıldığı belirtilip (2014, s. 28) bu işlevine kanıt olarak bazı Türk lehçelerindeki şu kullanımlar örnek gösterilmektedir (2014, s. 8):

Bazı diyalektlerde, –sA ekiyle bir teşkil içinde cevheri ek fiil +(B)O(l)- biçiminde ortaya çıkmaktadır: jigit bolsañ (Kaz.) “Yiğit isen” (Koç-Doğan, 2004: 287), seniñ hääsıyetıñ şöyle bolsa (Tkm.) “Senin âdetin böyle ise (TLG 286), burçdar bolsa (Öz.) “Borçlu ise” (TLG 351), çuvlu bolsa, kέçebe yuklayalmam (Kar.) “Gürültülüse gece uyuyamam” (Kocaoğlu, 2006, s. 83).

Özalan’ın çalışmasında isimlerden sonra gelen *bolsa* şeklinin ek-fiil işlevini karşıladığı belirtilmesine rağmen, yapıda i- fiili gibi ekleşme olmadığı için, bu çekim bir birleşik fiil çekimidir. Sentaktik veya dolaylı yoldan yapılan bu teşkil her ne kadar Türkiye Türkçesindeki şart anlamını verse de, burada yapıcı ek-fiilin değil birleşik fiilin şart çekimi söz konusu olduğundan Türkmen gramerlerinde olduğu gibi bu çalışmada da ek-fiilin şart çekimine yer verilmemiştir. Türkmen Türkçesinde ek-fiilin zamanları şunlardır:

Ek-Fiilin Şimdiki Zamanı

Türkmen Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zamanı iki şekilde yapılmaktadır:

a. -dIr Ekiyle

Türkmen Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekiminin birinci türünde, Türkiye Türkçesinde isim çekiminin yalnız üçüncü şahıslarında kullanılan ve turur > durur kelimesinden ekleşen -dIr ekinin bütün şahısların çekiminde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, iki lehçe arasında, isim çekiminde karşımıza çıkan diğer bir farklılıktır:

Türkmencede i- (imek) fiilinin şimdiki zamanı, -dır eki (= durur kelimesinin kullanımında kısaltılmış ve vokali düzleşmiş şekli) ve bu eke getirilen zamir kökenli şahıs ekleriyle ifade edilir: Teklik: 1.ş. /+dir+in/, 2.ş. /+(dir)+siñ/, 3.ş. /+(dir)/; Çokluk: 1.ş. /+dir+(i)s/, 2.ş. /+(dir)+siñiz/, 3.ş. /+(dir+ler)/ ve bunların kalın vokalli (i) şekilleri. (Bazin, 1988, s. 14).

Türkmen Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekimine örnekler:

Teklik	Çokluk
borçludırın “borçluyum”	borçludırıs “borçluyuz, borçluyuzdur”
borçludırısñ “borçlusun”	borçludırısñız “borçlusunuz”
borçludur “borçludur”	borçludurlar “borçludurlar, borçlular”
Teklik	Çokluk
yaşdırın “gencim”	yaşdırıs “genciz”
yaşdırısñ “gençsin”	yaşdırısñız “gençsiniz”
yaşdır “gençtir”	yaşdırlar “gençtirler”

b. Şahıs Zamirleriyle

Türkmen Türkçesinde isim çekiminin şimdiki zamanının ikinci türü, isme herhangi bir ek eklenmeden, önüne şahıs zamirleri getirilmesiyle yapılmaktadır:

Teklik	Çokluk
<i>Men Türkmen</i> “Ben Türkmen’im”	<i>Biz Türkmen</i>
<i>Sen Türkmen</i>	<i>Siz Türkmen</i>
<i>Ol Türkmen</i>	<i>Olar Türkmen</i>

Ek-Fiilin Bilinen Geçmiş Zamanı

Türkmen Türkçesinde isim çekiminin bilinen geçmiş zamanı -DI ekiyle yapılır ve bu çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Çekim sırasında i- ek-fiili düşmekte, ancak ünlü ile biten isim tabanları ile bu ekin arasına Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yardımcı ses (-y-) girmemektedir:

Eski *är- (Osm. *i-) fiili Osmanlıcada olduğu gibi, Türkmencede kaynaşıp ekleşmiş, fakat gövdesi, Osmanlıcada vokallerden sonra /+y-/ olarak kalmasına rağmen (Osm. bir kişi+//+y- di ‘bir kimseydi’ = Tkm. bir kişi+//+ø-di) Türkmencede fonetik iz bırakmamıştır (Bazin, 1988, s. 14).

Ek-fiilin bilinen geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

Teklik	Çokluk
<i>güýçlüdim</i> “güçlüydüm”	<i>güýçlüdik</i>
<i>güýçlüdiň</i>	<i>güýçlüdiňiz</i>
<i>güýçlüdi</i>	<i>güýçlüdiler</i>

Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zamanı

İsimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekimi Türkmen Türkçesinde iki farklı şekilde yapılabilmektedir.

a. -mİş Ekiyle

Bu çekimde de *i-* ek-fiilinin düştüğü ve ünlü ile biten isimlerden sonra araya, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir yardımcı ses girmemektedir. Çekimde, 1. ve 3. teklik şahıslar hariç, iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanıldığı görülmektedir:

Teklik	Çokluk
<i>esgermişin</i> “askermişim”	<i>esgermişik / esgermişimiz</i>
<i>esgermişň</i>	<i>esgermişňiz</i>
<i>esgermiş</i>	<i>esgermişler</i>

İsim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanının birinci türü isimden önce zamirler getirilerek de yapılabilir:

Teklik	Çokluk
<i>men garıpmışın</i> “fakirmişim”	<i>biz garıpmışık / biz garıpmışımız</i>
<i>sen garıpmışň</i>	<i>siz garıpmışňiz</i>
<i>ol garıpmış</i>	<i>olar garıpmışlar</i>

Türkmen Türkçesinde basit fiillerde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak *-mİş* eki değil, *-İpdİr/-Updİr/-pdİr* ekleri kullanılmaktadır. Bu kip ekinin, asıl fiile zarf-fiil ekiyle bağlanmış *-dİr* (< *turur/durur*) ekiyle kurulmuş birleşik fiil yapısından geldiği anlaşılmaktadır.

Bu lehçede *-mİş* ekinin fiillerle kullanımı, masal ve rivayet gibi halk edebiyatı metinleriyle sınırlıdır ve onların da yalnız 3. Şahıs çekimleri kullanılmaktadır. Örneğin *almışlar, gelmişler, goymuş “bırakmış”, görünmüş “görünmüş” vb.* (Kara, 2012, s. 126).

b. “Eken” veya “Ekeni” Kelimesiyle

Öğrenilen geçmiş zamanda isim çekiminin ikinci türü “eken” veya “ekeni” kelimesiyle yapılmaktadır. Bu çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır:

Teklik

Çokluk

adam ekenim “insanmışım” *adam ekenik / adam ekenimiz*

adam ekeniň

adam ekeniňiz

adam ekeni

adam ekenler

Türkmen Türkçesinde i- ek-fiilinin iki ayrı şekli görülmektedir. Birincisi, er- > e- > i- > Ø gelişmesi sonucu ek-fiil düşmektedir. Bu gelişme -dI, -mIş ve -ka/-kä eklerinde görülmektedir. İkincisi ise Çağatay etkisi sonucu görülen, er- > e- değişmesidir. Bu gelişme, standart Oğuz özelliği olmayıp Çağatayca ve ondan neşet eden lehçelerde görülür. Bu yüzden de, “eken” sözcüğü Çağataycadan kopyalanmış bir yapıdır.

Daha önce belirtildiği gibi isim çekiminde kullanılan “eken” kelimesi, i- ek-fiilinin -GAn sıfat-fiil ekli şeklindedir. -ka/-kä zarf-fiil eki ise *er-ür-ken* (zarf-fiil eki) > *erken* > *eken/iken* > *-ken* > *-ka/-kä* gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Ek-fiil olarak kullanılan “eken” sözcüğü, -ka/-kä veya -(i)ken zarf-fiilinin geldiği “eken/iken” yapısı değil, bu yapıyla sesteş -GAn sıfat-fiil ekli ek-fiili yapısıdır.

Türkmen masallarının girişinde söylenen kalıp ifadeler, tekerlemeler *eken* kelimesiyle çekimlenmiş isim cümleleridir: *Bir bar eken, bir yok eken*. (Borcakov vd. 2000, s. 380; Kara, 2007, s. 284).

Türkmen Türkçesinde ek-fiil çekiminde kullanılan *eken* sözcüğü Türkiye Türkçesinde ekleşmiş şekillerine göre az kullanılan *idi, imiş, ise* şekilleri gibi, eklendiği kelimedenden ayrı yazılmaktadır.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK KİPLER

İ- ek-fiilinin gramerdeki diğer görevi, basit zamanlı kiplerin birleşik çekimini yapmaktır. Birleşik kipler Türkmen gramerlerinde *çilşirımlı formalar* “karışık kipler” adı altında geçmektedir.

Häzirki Zaman Türkmen Dili, Morfologiya adlı gramerde, Türkmen Türkçesinde şart ekini kabul etmeyen sıfat-fiil, zarf-fiil, gereklilik ekli bazı yapılar ile -Ip/-Up ekli zarf-fiillerden sonra getirilen şart ekli “bol-” fiiliyle bazı birleşik kiplerin karşılandığı ifade

edilmiş (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 168) ve şu örnekler verilmiştir:

“İhlas bilen, zâhmet bilen, ılım-bilim bilen *almalı bolsa*, men siziň alcağınıza inanyaryn (Edebiyat ve Sungat). Doğrulukla, çalışmayla ve bilimle almalyysa (alınacaksa), ben bunu sizin alcağınıza inanyorum.’ Goyunlary sag-aman oba *eltip bolsa*, biziň ulu iş bitirdigimiz bolardı (B. Seytäkov). ‘Koyunlary sağ salım köye götürürsek, bu bizim için büyük bir başarı olur.’”

Erdem’in çalışmasında Türkmen Türkçesinde birleşik kiplerin ek-fiilin şart çekiminde olduğu gibi i- fiilinin yüzey yapıdaki görünüşlerinden biri olan bol- yardımcı fiili aracılığıyla, perifrastik (dolaylı) olarak yapıldığı belirtilip şu birleşik kip çekimleri verilmiştir:

...Türkmen Türkçesinde i- fiilinin [-dl] çekimi ile **hikâye**, [-mlş] çekimi ve ayrıca Eski Türkçe er- fiilinden gelişen ‘eken’ sözü ile **riyayet**, [-sa] ekli bol- yardımcı fiiliyle kurulabilen **şart** çekimi vardır (Erdem, 2019, s. 110).

Hâzirkî Zaman Türkmen Dili adlı çalışmada, bildirme kategorisi (ek-fiil) yoluyla yapılan geçmiş zaman yapıları başlığında 17 birleşik çekim olduğu belirtilmiştir. Bunlar: 1) [-yar-dı] (alyardı), 2) [-ar-dı] (alardık), 3) [-sa ... -ardı] (aydan bolsañ ... giderdim), 4) [-cak-dı] (okacaktım), 5) [-malı-dı] (açmalıldım), 6) [-makçı-dı] (yazmakçıdım), 7) [-ıp-dı] (gelipdik), 8) [- an-dı] (işlândi, görendi), 9) [-sa-dı] (alsadım, girsedi), 10) [-yan-dı] (saklayandı), 11) [-an-mış] (değenmiş), 12) [-ıp-mış] (alıpmış), 13) [- an-dır] (gelendir), 14) [-ıp-dır] (alıpdır), 15) [-an eken] (alan eken), 16) [-ar eken] (alar eken), 17) [-malı eken] (gitmeli eken) (Azimov vd. 1960, s. 377-382).

Türkmen gramerlerinde hikâye birleşik çekimi “malum”, riyayet birleşik çekimi ise “namalum” öten zaman diye adlandırılmıştır. *Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanlary* adlı çalışmanın “Geçmiş Zamanın Birleşik Kipleri” bölümünde, Türkmen Türkçesinde basit zamanların arkasından i- ek-fiilinin getirilmesiyle yapılan dört birleşik çekimin olduğu belirtilmektedir. Bu birleşik kipler şunlardır: 1. Mâlim dovamlı öten zaman, 2. Nâmâlim Dovamlı Öten Zaman, 3. Gelcek Öten Zaman, 4. Öñki Öten Zaman. (Çarıyarov, 1969, s. 276).

Örneklî Türkmençe Gramer’de ise beş birleşik kipe yer verilmiştir. Bu birleşik kipler şunlardır: 1. Belirli Devamlı Geçmiş Zaman ([-yardı, -yârdı]), 2. Belirsiz Devamlı Geçmiş Zaman ([-ardı]), 3. Niyet Bildiren Geçmiş Zaman ([-caktı]) 4. Şimdiki Zamanın Riyayeti ([-yarmış]) 5. Gelecek Zamanın Riyayeti ([-caktmış]). (Söyegov ve Âmazarov, 2017, s. 76-78).

Görüldüğü gibi, Türkmen gramerlerinde sadece bazı kiplerin hikâye ve rivayet çekimleri verilmektedir. Bunlar, şimdiki, geniş ve gelecek zamanın hikâye çekimleri ile şimdiki ve gelecek zamanın rivayet çekimleridir. Gramerlerde şart birleşik kiplerinin hikâye ve rivayet çekimi gibi doğrudan birleşik kipler içinde verilmediği, “bolsa” kelimesiyle teşkil edilen yapılardan ise –sA ekini doğrudan kabul etmeyen fiillerden sonra “bolsa” kelimesinin eklenmesiyle dolaylı olarak yapılan “karmaşık kipler” başlığında bahsedildiği görülmektedir. Oysa Erdem’in çalışmasında, Türkmen gramerlerinde mevcut hikâye ve rivayet birleşik çekimlerine, “bolsa” kelimesiyle yapılan sentaktik şart birleşik çekimleri de dâhil edilmiştir. Bu çalışmada yer alan birleşik kipler şunlardır:

1. Nämälim öten zamanıñ hekayası ([–ıpdı]), 2. Häzirki zamanıñ hekayası ([–yardı]), 3. Nämälim gelcek zamanıñ hekayası ([–ardı]), 4. Mälüm gelcek zamanıñ hekayası ([–cakdı]), 5. Arzuwuñ hekayası ([–ayadı]), 6. Şertiñ hekayası ([–sadı]), 7. Hökmanlıgıñ hekayası ([–maldı]), 8. Hıyal şekiliniñ hekayası ([–makçıdı]), 9. Nämälim öten zamanıñ rovayatı ([–ıpmış]), 10. Häzirki zamanıñ rovayatı ([–yarmış]) veya [–yar eken]), 11. Nämälim gelcek zamanıñ rovayatı ([–armış]), 12. Mälüm gelcek zamanıñ rovayatı ([–cakmış] veya [–cak eken]), 13. Arzuwuñ rovayatı ([–aymış]), 14. Hökmanlıgıñ rovayatı ([–malımış]) veya [–malı eken]), 15. Hıyal şekiliniñ rovayatı ([–makçımış] veya [–makçı eken]), 16. Nämälim öten zamanıñ şerti ({–İp} + bolsa; {–mA:n} + bolsa, {–An} + bolsa; {–mAdık} + bolsa, {–yAn} + bolsa), 17. Häzirki zamanıñ şerti ({–yAr} + bolsa), 18. Nämälim gelcek zamanıñ şerti ({–Ar} + bolsa), 19. Mälüm gelcek zamanıñ şerti ({–cAk} + bolsa; {–mAcAk} + bolsa), 20. Arzuwuñ şerti ([–aysa]), 21. Hökmanlıgıñ şerti ({–mAlı} + bolsa), 22. Hıyal şekiliniñ şerti ({–mAkçı} + bolsa). (Erdem, 2019, s. 110-111).

Yukarıda 12. sırada, “mälüm gelcek zamanıñ rovayatı” maddesinde verilen *-cakmış* ve *-cak eken* çekimlerindeki *–mİş* ve *eken* şekillerinin birbirinin yerine kullanılabilir olması, Türkçede *–mİş* ve *–GAn* eklerinin işlevce denkliliğini göstermektedir.

Türkmen Türkçesinde birleşik kiplerin olumsuz ve soru çekimleri Türkiye Türkçesindeki gibidir. Birleşik çekimin olumsuzu *–mA*, soru şekli *–mI* ekiyle yapılmaktadır. Soru ekinin yuvarlak ünlü şekilleri yoktur. Çünkü Türkmen yazı dilinde dudak uyumu ikinci heceden sonra bozulmaktadır.

Türkmen gramerleri ve Türkmen Türkçesindeki birleşik kipler üzerine yapılmış çalışmalarda yer verilen şart birleşik çekimleri bu çalışmaya da alınmıştır.

Türkmen Türkçesindeki birleşik çekimler şunlardır:

Hikâye Birleşik Çekimi

Türkmen Türkçesinde hikâye birleşik çekimi, basit çekimde kullanılan zaman eklerinden sonra, *-dl* ekinin getirilmesiyle yapılır: *bilipdik* “bilmiştik”, *durcaktım* “duracaktım”, *gelyardı* “geliyordu” vb.

Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak, ünlü ile bittiği hâlde gereklilik ve şart eki ile hikâye eki arasına, “y” yardımcı ünsüzü girmemektedir: *atmaladı*, *bermelidi*, *bilsedim*, *gelsedi* gibi.

Rivayet Birleşik Çekimi

Türkmen Türkçesinde rivayet birleşik çekimi iki şekilde yapılır. Birinci türü aşağıdaki cümlede görüldüğü gibi *-mİş* ekiyle yapılır:

Utamışlarda Eziz han diyen biri yığınçak düzüp, patışanıñ üstine çozmağa *tayınlanyamış* (Kerbabayev, 1955, s. 304). “Utamışlarda Aziz Han adlı biri etrafına adam toplayıp, padişahın üzerine saldırmaya hazırlanıyormuş.”

Rivayet birleşik çekimine *alpmışın* “almışmışım”, *oturanmış* “oturmuşmuş”, *söyyärmış* “seviyormüş” vb. şekilleri de örnek verilebilir.

Bazin, *Le Turkmène* isimli çalışmasında rivayet birleşik çekiminde kullanılan *-mİş* ekinin Türkmen Türkçesinde yaygın olmadığını, bu ekin Osmanlıcadan Türkmen Türkçesine geçmesi olabileceğini, *eken* kelimesinin ise Çağataycadan alındığını söylemektedir:

/+ø-miş/ (Osm. */+i-miş/*) ekiyle yapılmış rivayet kipi, yazı dilinde seyrek olarak görülüp Osmanlıcadan geçmiş olmalıdır. Bu ek halk ağzında yaygın olarak kullanılmayıp rivayet kipi, Çağataycadan (Özbekçeden) geldiği anlaşılan, *är-* fiilinden neşet eden diğer bir kiple, eski */-ken/* ekiyle fiilden yapılmış bir isim olan “*eken*” ile karşılanmaktadır (Bazin, 1988, s. 18).

Yukarıda görüldüğü gibi Bazin de, Çağatayca *eken* kelimesini Osmanlıcadaki *i-ken* zarf-fiil yapısıyla ilişkilendirmiştir ki bu, daha önce belirtildiği gibi yanlıştır. Çünkü Türkmen Türkçesindeki “*eken*” kelimesi iyelik ekleriyle çekimlenmektedir. Oysa zarf-fiil ekleri iyelik eki almazlar. Özbek Türkçesi ve Çağatay Türkçesindeki *ekenini* “olduğunu” gibi yapılar, buradaki *-ken* ekinin zarf-fiil eki olan *-ken* değil, *-GAN* sıfat-fiil ekinin bir varyantı olduğunu ispatlamaktadır. Bu çekimde Çağatay Türkçesinin etkisi oldukça açıktır. Çağatay sahasında *-miş* ekinin zamanla kaybolması ile *-GAN* sıfat-fiil ekinin onun yerini doldurması ve geçmiş zaman kipini karşılaması, normal

fiillerde olduğu gibi ek-fiilde de görülür. Değişim, -(i)ken zarf-fiilinin işlev değiştirmesinden değil, -GAn sıfat-fiil ekinin geçmiş zaman kipinde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu kullanım, Çağataycadan neşet etmiş Türkmen Türkçesi gibi birçok lehçede açıkça görülmektedir.

Rivayet birleşik çekiminin ikinci türü *eken* veya *ekeni* sözcüğüyle yapılır. Bu çekim, basit kipteki zaman eklerinden herhangi birini almış fiilden sonra “eken” sözcüğü getirilerek yapılır. Bu çekimde şahıs ifadesi fiile değil “eken(i)” kelimesine getirilmektedir. Kara'nın çalışmasında *eken* sözcüğüyle yapılmış rivayet çekimine şu örnekler verilmiştir:

bilyär ekeniň “biliyormuşsunuz”, çağırcak ekenim “çağıracaktım”, okaman ekenim “okumamışsım”, turan eken “kalkıyormuş”, gitmeli ekeniňiz “gitmeliymişsiniz”, güler ekeni “gülermiş”, dokan ekeni “dokumuşmuş” (Kara, 2007, s. 275).

Şart Birleşik Çekimi

Yukarıda belirtildiği gibi şart birleşik çekiminin “bolsa” yardımcı fiiliyle yapılması, şart ekini doğrudan kabul etmeyen bazı eklerden kaynaklanmaktadır (Borcakov vd. 2000, s. 281). Baycanov ve Petcikova'ya göre, Türkmen Türkçesinde sıfat-fiillerden sonra “bolsa” kelimesinin eklenmesiyle, dolaylı şekilde, çeşitli birleşik kiplerin karşılanması sağlanmaktadır (2014, s. 253). Bu çalışmada sıfat-fiillerden sonra bol- yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılan şart birleşik çekimine şu örnekler verilmiştir:

Eger ahun *gelmedik bolsa*, olaryň iğenişiginiň gkylyk-gowga bilen gutarmagy ähtimaldy. “Eğer molla *gelmemişse*, onların tartışmasının kavgayla bitmesi ihtimali vardı.” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 253). Sen onuň dilni *ilmeyän bolsaň*, men saňa övredeyin. “Onun dilini bilmiyorsan, ben sana öğreteyim.” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 260). Adam oğlu *barmaz bolsa* ızından, / Munda diyip aldar sen malı, dünya hey! “İnsanoğlu gitmezse peşinden, “Burada!” deyip aldatır seni malıyla, dünya hey!” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 269).

Hanser *Türkmençe El Kitabı*'nda Türkmen Türkçesinde dolaylı şart bulunduğu belirtir şart birleşik çekimlerine şu örnekleri vermiştir:

Türkmenlerde dolaylı şart vardır. Bu dolaylı şart, ortaça ya da ad-eylem eki almış sözcüğe, şart çekim ekini almış “bolmak” eyleminin getirilmesiyle kurulur: *yazan bolsa, yazmakçı bolsa, yazmalı bolsa, yazıp bolsa, yazyan bolsa* (Hanser, 2003, s. 135-136).

Kara'nın çalışmasında bol- fiilinin yardımıyla yapılan şart birleşik kiplerinden yalnız geçmiş (-An bolsa) ve gelecek zamanın (-cAk

bolsa) şart çekimlerine yer verilmiş, ayrıca basit zamanın şart çekiminin anlamca geniş zamanın şartını da karşıladığı (*gelse* “gelse, gelirse”) belirtilmiştir (2012, s. 167-169).

Erdem’in yukarıda verilen birleşik kiplerle ilgili çalışmasında Türkmen Türkçesinde “bolsa” kelimesiyle yapılmış şart birleşik çekimlerinin hepsi yer almıştır. Bu birleşik kipler şunlardır: 1- Nämälim öten zamanın şerti ({-Ip} + bolsa; {-mA.n} + bolsa, {-An} + bolsa; {-mAdIk} + bolsa, {-yAn} + bolsa), 2. Hâzirki zamanın şerti ({-yAr} + bolsa), 3. Nämälim gelecek zamanın şerti ({-Ar} + bolsa), 4. Mälüm gelecek zamanın şerti ({-cAk} + bolsa; {-mAcAk} + bolsa), 5. Arzuvun şerti ([-aysa]), 6. Hökmanlığın şerti ({-mAlI} + bolsa), 7. Hıyal şeklinin şerti ({-mAkçI}+ bolsa) (2019, s. 110-111).

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE EK-FİİLİN FARKLI İŞLEVLERDE KULLANIMI

i- Ek-Fiilinin -(i-)dIk Yapısında Kullanımı

Türkmen Türkçesinde isimlere veya isim-fiil, sıfat-fiil veya kip eklerinden birini taşıyan fiillere, bugün düşmüş olan i- ek-fiili yardımıyla -dIK sıfat-fiili getirilerek oluşturulan -(i-)dIk yapısı, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bir yapıdır. Bu yapı diğer sıfat-fiil eklerinden sonra da gelebildiği ve aradaki i- ek-fiili de düştüğü için, iki sıfat-fiil ekinin art arda gelebilmesi gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu yapıda -dIK sıfat-fiilinin düşen i- ek-fiiline getirildiği unutulmamalıdır. Örneğin:

“Inha şucagaz alan mısalmızdanam patışa hökümetiniñ dayhan nepagatı üçin hiçbir alada *etmeyändigi* görnüp durya. İşte bu misallerden, padişah hükümetinin çiftçilerin menfaatini hiç düşünmediği ortaya çıkıyor.” (Borcakov vd. 2000, s. 410).

Türkiye Türkçesinde bu yapının isimlerden sonra kullanımı, bir istisna hariç, yoktur. Bu yapıya edebî dilde arkaik bir unsur olarak, yalnız “ne idüğü belirsiz” deyiminde rastlanmaktadır ki bu kullanım da çok azalmıştır (Ergin, 1992, s. 336).

Türkmen Türkçesinde işlek olarak kullanılan -(i-)dIK yapısı Türkiye Türkçesinde *hasta olduğu, göstermiş olduğu* örneklerinde olduğu gibi, i- ek-fiilinin yerini bol- yardımcı fiilinin aldığı *ol-duK* yapısına bırakmıştır.

Bu yapıya “idük” şeklinde Eski Anadolu ile Osmanlı Türkçesi metinlerinde de rastlanmaktadır:

Oğuz grubu yazı dillerinin bilinen ilk yazılı dönemi olan Eski Osmanlıcada imek fiilinin -dük sıfat-fiili ile oluşturduğu idük yapısına

bir hayli örnek bulmak mümkündür. Bu yapı ayrı kelime olarak idük şeklinde kullanılabildiği gibi, imek fiili düşürülerek -duk/-dük şeklinde de kullanılmıştır (Öztürk, 2004, s. 78).

Öztürk idük yapısıyla ilgili bu çalışmasında, *13. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nde (C. III, 1967), 14-17. yüzyıllar arasında yazılmış eserlerde *idük* yapısının kullanıldığı 29 örnek bulunduğunu, ancak bu sözlüğe seçme usulüyle örnekler alındığı için aslında sayının daha çok olduğunu belirterek bu dönem metinlerinden *idük* kullanımına ait yeni örnekler tespit etmiştir (2004, s. 78). Çalışmada, 17. yüzyılda *idük* yapısının kullanımının ana hatlarıyla bittiği ve arkaikleşmenin başladığı da belirtilmektedir (Öztürk, 2004, s. 79).

Türkmen Türkçesindeki -(i-)DİK yapısı, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerindeki *idük* yapısı gibi yalnız isimlere değil, isim-fiil, sıfat-fiil ve bazı kip ekleriyle geçici olarak isimleşmiş tabanlara da getirilebilmektedir:

/+ø-di+k/ (Eski Osmanlıca idük eki, Türkmencede Osmanlıcada olduğundan daha işlek olup, partisiplerle birleşerek Osmanlıcada kullanılmayan, fiillerden yapılmış birleşik isimler teşkil eder: öl-//yân+//ø-di+k+lär+i 'ölmüş oldukları' yapısı, /-yân/ partisip eki ve +ø-di+k ekıyla kurulmuştur (Bazin, 1988, s. 14).

Öztürk -DİK sıfat-fiilinin Türkmen Türkçesinde genellikle olumsuz fiillere getirildiğini, olumlu fiillerle kullanımının eski metinlerle sınırlı olduğu belirtip şu örneği vermektedir:

Çandıbilde *besledigim* girat, gel! "Çahdıbil(Çamlıbel)'de besledigim Kirat, gel!" (Öztürk, 2004, s. 80)

Öztürk çalışmasında, Türkmen Türkçesinde -DİK ekinin asıl fiillerden sonra kullanımında geçmişe göre bir azalma görülürken, isimlerden sonra kullanımında bir artış görüldüğünü ifade etmektedir. Bu kullanım ile ilgili verilen örneklerden biri şudur: "Patışa: 'Hä, indi bildim, şol gocanıñ *kimdiğini*' diyip köşgüne gelipdir. 'Padişah, 'Evet, şimdi bildim o ihtiyarın kim olduğunu' deyip köşküne gelmiş.'" (Öztürk, 2004, s. 80).

Türkmen Türkçesinde isimlerden sonra yaygın olarak kullanılan bu yapının Türkiye Türkçesinde kaybolarak yerini yeni bir yapıya bırakmasının sebebi, Oğuz lehçelerinin ortak dönemindeki bazı ek veya yapıların, çağdaş Oğuz lehçelerinin bazılarında yaygınlaşması (koyulaşması), bazılarında kaybolması (körlenmesi) olabilir.

Dilâçar'ın *Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşma ve Körlenmesi* adlı çalışmasında, Oğuz

lehçelerinde henüz ayrışmaların olmadığı, müşterek dönem denen Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde geçen bazı yapıların günümüzdeki kullanımlarıyla karşılaştırılmasından hareketle “genel temayül, koyulaşma ve körleşme” (1960, s. 85) terimleriyle ifade ettiği bu görüş, Türk lehçelerindeki bazı fonetik durum, ek ve yapıların gelişme tarzını, farklı kullanımların sebeplerini açıklayabilir.

Dilâçar’a göre, Oğuzların ortak dönemi olan Eski Anadolu Türkçesindeki bazı kullanımlar, bazı Oğuz lehçelerinde zamanla kaybolmuş, bazılarında ise yaygınlaşmıştır:

... Bu misallerde görülen nitelikler, Oğuz lehçeleri birbirlerinden henüz kesin olarak ayrılmadan, hususiyile, Batı Oğuzca diyebileceğimiz alanda birer temayül halinde olup alanın gerek Anadolu gerek Azerbaycan bölgesinde mevcuttu. Zamanla Anadolu kısmında bunlar körlenmiş, Azerbaycan tarafında ise gelişerek orada koyulaşan Batı Oğuzcasının bir ayırtıcı niteliğini teşkil etmiştir. Bu eski temayüllerden bazıları, XV-XVIII. yüzyıllara kadar Doğu Oğuzca diyebileceğimiz Türkmencede, hatta Oğuzcanın sınırlarını aşarak, Orta Asya Türkçesinde de yaşamıştır (Dilâçar, 1960, s. 85).

Dilâçar’ın *körleşme-koyulaşma* şeklinde ifade ettiği bu durum, -(i-)dIK yapısı için geçerlidir. Eski Anadolu ve ilk dönem Osmanlı Türkçesi metinlerinde “idük” şeklinde kullanılan bu yapı 17. yüzyıldan sonra kaybolarak yerini ol-duK yapısına bırakırken (körleşme), Türkmen Türkçesinde kullanım alanını genişleterek isimlerin yanı sıra isim-fiil ve sıfat-fiillerle yapılmış geçici isimlere, hatta -mAll ve mAçI kipindeki fiillere de getirilmeye (koyulaşma) başlanmıştır.

-Dİr Bildirme Ekinin “ve” Bağlacı İşlevinde Kullanımı

-Dİr bildirme eki Türkmen Türkçesinde isim çekimi dışında “ve” bağlacı işlevinde de kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *isim + -dİr + isim* yapısında kullanılan bu ek, bu lehçede “ve” bağlacı yerine kullanılan “hem” bağlacıyla aynı işlevdedir. Örneğin: *isimlerdir işlikler* “isimler ve fiiller” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 229), *ertekidir matal* “masal ve bilmece” (İlker, 2003, s. 121), *kinodır kontsert* “sinema ve konser” (İlker, 2003, s. 121).

İlker, Oğuz grubundaki diğer lehçelerde bulunmayan bu ilginç kullanımın tarihî kaynağının Çağatay Türkçesindeki bir kullanım olduğu belirtmektedir. İlker’e göre bu kullanım, Eckmann’ın *Çağatayca El Kitabı*’nın “Edatlar” bölümündeki (1988, s. 144) *zâlimdürler ü kâtil* “zalim ve katildirler” bağlama grubunda geçen Arapça “u” bağlacının, Çağatay edebî dilinden gelişen Türkmen

Türkçesinde, bütün anlam yükünü “-Dir” bildirme eki üzerine bırakarak eriyip kaybolmasıyla ortaya çıkmıştır (İlker, 2003, s. 121).

Çağataycanın Türkmen Türkçesi üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, -Dir ekinin bu işlevinin bu lehçeden alınmış olması kuvvetli bir ihtimaldir.

SONUÇ

Oğuz grubu Türk lehçeleri içinde bulunan Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bazı farklı dil özelliklerine sahiptir. Bunlardan biri de ek-fiil, çekimi ve kullanıldığı yapı ve işlevler konusundadır.

Türkmen Türkçesinde isim çekiminde, Türkiye Türkçesi gibi, i-fiili (idi, imiş) ile -dir bildirme ekleri kullanılmaktadır. İki lehçe arasındaki ilk farklılık, -dir bildirme ekinin Türkiye Türkçesinde sadece ek-fiilin şimdiki zaman çekiminin 3. şahıslarında kullanılırken, Türkmen Türkçesinde bütün şahıslarda kullanılmasıdır.

İkinci farklılık ek-fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde -miş ekinden başka, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan “eken” veya “ekeni” sözcüğünün de kullanılmasıdır.

Üçüncü farklılık -ka/-kâ ekinin gramerdeki yeri konusundadır. Bu ek -(i)ken zarf-fiilinin “n” ünsüzünü düşürmesiyle oluşmuştur. Yalnız tarz ve zaman zarfları yapan, geldiği kelimeyi yüklemleştirmeyen bu ek, Türkmen gramerlerinde ek-fiil eklerinden biri olarak geçmekte, zarf-fiil ekleri içinde zikredilmemektedir.

İki lehçe arasındaki başka bir kullanım farkı, ek-fiilin şart çekimi ile şart birleşik çekimleri konusundadır. Çünkü bu lehçede ek-fiilin şartı ve birleşik kiplerin şart çekimleri anlamca i- ek-fiili yerine yardımcı fiilinin kullanıldığı birleşik fiil yapısıyla karşılanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde ek-fiiller Türkiye Türkçesinden farklı yapı ve işlevde kullanılmaktadır.

İ- ek-fiilini bünyesinde bulunduran -(i-)dik yapısı Türkmen Türkçesinde işlek olarak kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca'nın ilk dönemlerinde *idük* şeklinde karşımıza çıkan bu yapı, Türkiye Türkçesinde yerini, “ne idüğü belirsiz” deyimi hariç, *ol-duK* yapısına bırakmıştır. Yani bu yapı Türkiye Türkçesi arkaik bir kullanımdır. Bu yapı Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesindeki kullanımından farklı olarak Türkmen Türkçesinde isimlerin dışında isim-fiil ve sıfat-fiil ekleriyle yapılmış geçici isimlerle ve bazı kip eklerinden sonra da gelebilmektedir.

-Dir bildirme ekinin Türkmen Türkçesinde “ve” bağlacı işlevinde kullanılması da Türkiye Türkçesinden farklı bir kullanımdır. Türkmen Türkçesinde –Dir ekinin bu işlevde kullanımı Çağatayca kaynaklı olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Azimov, P., Hıdırov, M. N., Sopiye, G., Amansariyev, C., Sariyev, G. ve İbrayimov, A. (1960). *Häzirki zaman Türkmen dili*. Aşgabat.
- Azimov, P. Sopiye, G. ve Çöñnäyev, Y. (1974). *Türkmen dili*. Aşgabat: Türkmenistan Neşiryatı.
- Ballıyev, G. (1967). *Türkmen dilinde kem işlikler (XVII-XIX asır yazuv yadıgärlikleri esasında)*. Aşgabat: Kand. Dis..
- Baycanov, B. ve Petcikova, M. (Red.) (2014). *Häzirki zaman Türkmen dili morfologiya*. Aşgabat: Türkmenistan İlimler Akademisi Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Döwletmämmet Azadı Türkmen Milli Dünya Dilleri Enstitüsü.
- Bazin, L (1988). *Türkmençe* (Efrasiyap Gemalmaz, Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını.
- Borcakov, A. vd. (2000). *Türkmen diliniñ grammatikası morfologiya*. Ankara: Ruh Yayınları.
- Çarıyarov, B. (1969). *Günorta-günbatar Türki dillerde işlik zamanları*. Aşgabat.
- Dilâçar, A. (1957). Türk lehçelerinin meydana gelişinde genel temayüllerin koyulaşması ve körlenmesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. 5, 83-93.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı* (Günay Karaağaç, Çev.). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Erdem, M. (2019). Türkmen Türkçesinde istek eki temelinde kurulan katmerli birleşik kipler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 100-120.
- Ergin, M. (1992). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Esenmedova, A. (2010). *Häzirki zaman Türkmen dili (Morfologiya)*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiryat Gulluğı.

- Hanser, O. (2003). *Türkmençe el kitabı* (Zühal Kargı Ölmez, Çev.). İstanbul.
- İlker, A. (2003). Türkmen Türkçesinde “-Dir” ekinin “ve” bağlacı işlevinde kullanılışı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15, 119-123.
- Kara, M. (2007). Türkmen Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ahmet B. Ercilasun, Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları, 231- 290.
- Kara, M. (2012). *Türkmen Türkçesi grameri*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kerbabayev, B. (1955). *Aygıtlı ädim C. I. Aşgabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı*.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayını.
- Özalan, U. (2014). Türk dilinin çağdaş diyalektlerinde cevheri ek fiil olarak +(B)o(L)-. *Türk, Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 3, 6-31.
- Öztürk, R. (2003). Eski Osmanlıcada ve Türkmencede "idük" yapısı. *İlmî Araştırmalar*. 16, 77-85.
- Söyegov, M. ve Ärnazarov, S. (2017). *Örneklî Türkmençe grameri: Türkmençe öğrenenler için*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.